

Mateusz Cwaliński

Nadadriatycka odnoga szlaku bursztynowego w epoce brązu

(streszczenie w języku polskim)

Niniejszej dysertacji przyświecał szeregów celów. Przede wszystkim miała ona na celu odtworzenie dynamiki napływu bursztynu do strefy nadadriatyckiej w 2 tys. p.n.e. oraz opisanie społeczności (kultur archeologicznych) uczestniczących w tym procesie. Po drugie, jej zadaniem było ustalenie, jakie odmiany żywic kopalnych (bursztynu) były dostępne i wykorzystywane przez te społeczeństwa oraz czy dominował wśród nich sukcyinit (bursztyń bałtycki). Po trzecie, podejmuje ona próbę rekonstrukcji sposobów cyrkulacji bursztynu w strefie nadadriatyckiej, wykorzystując typologię znalezisk bursztynu i inne istotne dane. W dalszej kolejności celem pracy magisterskiej było zmierzenie się z materialnym i symbolicznym statusem bursztynu dla społeczności strefy nadadriatyckiej, z uwzględnieniem jego funkcjonalności (czyli sposobów wykorzystania bursztynu), wartości towarowej (w zakresie stosunków handlowych), aspektów nieużytecznych (tj. miejscem bursztynu w wierzeniach i rytuałach) oraz atrybucji społecznej (czyli konotacjach bursztynu z wiekiem, płcią, tożsamością i pozycją społeczną użytkowników bursztynu). Ostatecznym celem było scharakteryzowanie roli strefy nadadriatyckiej i zamieszkujących ją społeczności w ramach sieci dalekobieżnej wymiany, obejmującej Europę i Bliski Wschód w epoce brązu. Ten ostatni cel obejmuje również wskazanie najbardziej prawdopodobnych dostawców bursztynu i innych partnerów handlowych w jego przemieszczaniu na północ i południe od strefy nadadriatyckiej.

Zbiór zabytków bursztynowych podzielono na podstawie kryterium geograficzno-kulturowego na pięć makroregionów: 1) Północne Włochy, 2) Centralne Włochy, 3) Południowe Włochy, 4) Zachodnie Bałkany i 5) Centralne Bałkany. W skład każdego z nich wchodzi po kilka regionów zwanych „provincjami recepcji bursztynu”; łącznie na terenie strefy nadadriatyckiej wyróżniono 34 takie prowincje. Każdą z prowincji scharakteryzowano pod kątem dynamiki napływu bursztynu, wyniki tych rozważań kompilując w postaci diagramów. Liczby zabytków oraz kontekstów depozycji bursztynu w poszczególnych prowincjach podzielone na cztery fazy epoki brązu (wczesną, środkową, młodszą i późną) posłużyły do skwantyfikowania współczynników powszechności i dostępności bursztynu.

W ramach całej strefy nadadriatyckiej bursztyń zaczął być używany najwcześniej na terenie Południowych Włoch, a dokładnie Sycylii; najstarsze znaleziska bursztynu z tego regionu datowane są już na przełom 3 i 2 tys. p.n.e. i przypisywane są kulturze Castelluccio. Nieco później, tj. około 19-18 w. p.n.e. bursztyń dotarł do Północnych Włoch, a konkretnie regionów Trydent-Górna Adyga i w pobliżu Jeziora Garda (kultura Polada). Niemniej jednak, jego dostępność (mierzona całkowitą liczbą zabytków w regionie) oraz powszechność (mierzona liczbą kontekstów depozycji bursztynu) była niewielka.

Do większości prowincji, zarówno włoskich jak i bałkańskich, bursztyń zawitał w środkowej epoce brązu (ok. 16-14 w. p.n.e.). Wtedy też osiągnął on najwyższe poziomy dostępności i powszechności. W tym okresie wykryły się wiodące centra recepcji bursztynu, które miały pełnić tę rolę także w kolejnym okresie – młodszej epoce brązu (13 i pierwsza połowa 12 w. p.n.e.). Były to regiony objęte kulturą Palafitte-Terramare w Północny Włoszech (prowincje Garda, Emilia i zachodnia Wenecja Euganejska), północna Apulia

zamieszkała wtedy przez kulturę Apenińską, Półwysep Istryjski zajęty przez kulturę Castellieri-Gradine oraz dorzecze Driny we wschodniej Bośni i zachodniej Serbii stanowiące domenę kultury Brezjak. Innymi istotnymi prowincjami akwizycji bursztynu w środkowej oraz młodszej epoce brązu były Wyspy Eolskie (kultury Milazzese oraz Ausonio) oraz Sycylia (kultura Thapsos).

Przełom młodszej i późnej epoki brązu (ok. 1150 p.n.e.) przyniósł znaczące zmiany na mapie recepcji bursztynu w strefie nadadriatyckiej. Większość z regionów wymienionych powyżej dotknęły kryzysy natury gospodarczo-społecznej, które spowodowały zaprzestanie importu bursztynu. Jedynym centrum, które zaadaptowało się do nowych warunków i kontynuowało wzmożony import bursztynu była zachodnia Wenecja Euganejska znajdująca się w późnej epoce brązu pod wpływem kultury Protovillanova. W tym okresie na terenie prowincji pojawiły się także pierwsze osady (warsztaty) specjalizujące się w obróbce bursztynu na dużą skalę (Frattesina di Fratta Polesine oraz Campestrin di Grignano Polesine). Import bursztynu trwał także, choć w mniejszej ilości, na terenie północnej Apulii oraz Wysp Eolskich. Miejsce starych centrów zajęły inne regiony, takie jak Toskania i północne Lacjum – południowa Etruria we Włoszech, czy Dalmacja oraz Zatoka Kvarnerska na Zachodnich Bałkanach. Choć niektóre z tych regionów wciąż miały dostęp do pokaźnych zasobów bursztynu (co oddają niekiedy bogate kolekcje wyrobów wydobyte z kontekstów), powszechność omawianego surowca generalnie zmalała. Z kolei Centralne Bałkany w zasadzie zaprzestały importu bursztynu w późnej epoce brązu.

W odniesieniu do analiz proveniencji należy zauważyć, że niewiele z zabytków bursztynowych okazało się być zrobione z żywic kopalnych lokalnie występujących na terenie strefy nadadriatyckiej. Obserwacja ta dotyczy tylko Sycylii, która jest rozpoznawana jako źródło symetytu. Złóża symetytu były znane i eksploatowane w ograniczonym zakresie przez społeczności sycylijskie, co najmniej od przełomu późnego chalkolitu i wczesnej epoki brązu. Z drugiej strony, badane zabytki z tego okresu zebrane w Północnych Włoszech zostały sklasyfikowane jako sukcynt, najpewniej pochodzący z Europy Północnej. Ten rodzaj żywicy kopalnej stał się wiodącym, jeżeli nie jedynym bursztynem użytym w strefie nadadriatyckiej w środkowej i młodszej epoce brązu. Dopiero w odniesieniu do późnej epoki brązu na Sycylii ponownie pojawiają się zabytki wykonane z symetytu, co może mieć związek ze zmianami kulturowymi na obszarze badań u schyłku 2 tys. p.n.e. i zaburzeniem dotychczasowej sieci cyrkulacji sukcyntu.

Ta ostatnia została zrekonstruowana dla każdego z czterech okresów przy pomocy analizy sieci. Podstawą dla sporządzonych statystyk była miara podobieństwa między sklasyfikowanymi typologicznie, regionalnymi zespołami zabytków bursztynowych. System klasyfikacyjny zabytków został oparty o szereg kryteriów takich jak położenie i przebieg perforacji, stosunek wysokości do szerokości, kształt przekroju poprzecznego, kształt przekroju podłużnego (profilu), czy obecność i forma dekoracji. Analiza typologiczna ukazała, że zdecydowana większość zabytków może zostać uznana za ozdoby (produkty ukończone, z niewielkim udziałem półproduktów) i doprowadziła do wyróżnienia dziewięciu grup funkcjonalnych różniących się przede wszystkim sposobem zawieszania przedmiotów. W skład każdej grupy wchodzi szereg wariantów różniących się rozmiarem, formą bryły oraz, ewentualnie, zdobieniem.

Przed rozpoczęciem analizy sieci, każda z grup została scharakteryzowana pod kątem chronologii i dystrybucji poszczególnych typów zawierających się w nich. Pozwoliło to na uzyskanie interesujących obserwacji odnośnie regionalnych preferencji stylistycznych oraz trendów obróbki bursztynu (tam, gdzie rzemiosło to jest potwierdzone), które następnie pomogły określić, które prowincje utrzymywały kontakty i wymieniały między sobą bursztyn. Należy tu wymienić np. zwyczaj noszenia perforowanych, lecz słabo ukształtowanych (amorficznych) paciorków w Centralnych Bałkanach podczas środkowej i młodszej epoki brązu, który w mniejszym stopniu przyjął się także na południu Włoch (tj. w północnej Apulii). Inną istotną obserwacją jest zwyczaj zdobienia wydłużonych paciorków bursztynowych wątkami przypominającymi pojedyncze poprzeczne żebra (motyw dekoracyjny „Tiryns”) lub równoległe żłobki (motyw dekoracyjny „Allumiere”), który najpewniej narodził się w północnej części basenu Adriatyku (zachodnia Wenecja Euganejska) na przełomie młodszej i późnej epoki brązu, i stamtąd rozprzestrzenił się na południe oraz północ. Dzięki analizie chronologicznej wykonanej seriacją, zaobserwowano, że w początkowym stadium późnej epoki brązu (ok. 1150-1050 BC) wątki zdobnicze były dosyć proste i podobne w większości regionów (warianty „a”, „c” i „e”). Z kolei w końcowym okresie (ok. 1050-950/900 BC) pojawiły się ich bardziej skomplikowane wersje (warianty „b”, „d”, „f”, „m”, „n” i „o”), które są dużo bardziej zregionalizowane. Pozwoliło to wyróżnić regionalne style zdobnicze, potencjalnie odzwierciedlające lokalne tradycje obróbki bursztynu: północno-włoski (obejmujący prowincje zachodniej Wenecji Euganejskiej i wschodniej Lombardii), środkowo-włoski (obejmujący północne Lacjum) oraz wschodnio-adriatycki (obejmujący Kvarner, północną Dalmację i Likę).

Sama analiza sieci, polegająca na skwantyfikowaniu podobieństw między prowincjami ilością (frekwencją) współwystępujących typów zabytków bursztynowych, została uzupełniona o obserwacje wynikające z koincydencji innych kategorii wyrobów, przede wszystkim ceramiki i brązów. We wczesnej epoce brązu można mówić o dwóch rejonach recepcji bursztynu: Sycylii z jednej strony oraz rejonie Jeziora Garda i górskich dolinach regionu Trydent-Górna Adyga z drugiej. W świetle dostępnych danych wydaje się, że czerpały one ten surowiec niezależnie z dwóch odmiennych źródeł: w przypadku Sycylii (kultury Castelluccio) był to lokalnie pozyskiwany symetyt, częściowo uzupełniany w pod koniec okresu sukcyntem, a w odniesieniu do Północnych Włoch (kultury Polada) był to w całości sukcynt pozyskiwany z północy. Współpraca między dwoma regionami w zakresie wymiany bursztynu podczas wczesnej epoki brązu jest mało prawdopodobna przy obecnym stanie wiedzy, jakkolwiek nie powinna być całkowicie wykluczana.

W środkowej epoce brązu zaistniało wiele międzyregionalnych połączeń skutkujących szerszym obiegiem bursztynu w strefie nadadriatyckiej. Należy tu wspomnieć o kontaktach między regionami objętymi kulturą Palafitte-Terramare na północy Włoch (tereny Jeziora Garda, zachodniej Wenecji Euganejskiej oraz Emilii), a Apulią zdominowaną przez kulturę protoapenińską, a potem apenińską. Prowincje te stanowiły kluczowe centra absorpcji i redystrybucji bursztynu we Włoszech, co pokazała analiza *Core – Periphery* oraz współczynniki centralności *Betweenness*. W dużo mniejszych ilościach, być może jako efekt „uboczny” trans-apenińskiej wymiany, bursztyn był czerpany przez regiony leżące pomiędzy Doliną Padu i Apulią: Romanię, Marche, Toskanię, Lacjum oraz Molise. Natomiast z Apulii bursztyn trafiał następnie do Kalabrii, na Wyspy Eolskie oraz Sycylię. Najprawdopodobniej w

kontakcie z Północnymi jak i Południowymi Włochami pozostawała Istria (kultura Castellieri-Gradine), co ułatwiało trans-adriatycki przepływ bursztynu. Odrębna sieć cyrkulacji bursztynu wykształciła się zaś w Centralnych Bałkanach. Przebiegała ona z regionu Podrinje i Zachodniej Serbii – lokalnie głównego odbiorcy i pośrednika bursztynem – wzdłuż rzeki Driny do prowincji Glasinac we wschodniej Bośni, i dalej przez Kosowo do Albanii. Chociaż podobieństwo pewnych zabytków bursztynowych i brązowych sugeruje związki między Centralnymi Bałkanami a Południowymi Włochami, temat ten wymaga dalszych badań zanim będzie można potwierdzić i określić charakter tych interakcji. Pomimo niewielkich zmian polegających na zaniku niektórych starszych peryferyjnych prowincji recepcji bursztynu (np. Sycylia) i pojawieniu się paru nowych (np. dolina Wardaru i Pelagonia w Północnej Macedonii), struktura terytorialna cyrkulacji bursztynu pozostała nietknięta w młodszej epoce brązu. Dopiero późna epoka brązu przyniosła znaczące przesunięcia w tym zakresie.

W tym okresie w Północnych Włoszech wiodącą rolę w imporcie, redystrybucji a także obróbce bursztynu przejęła lokalna grupa kultury Protovillanova w zachodniej części Wenecji Euganejskiej. Bardziej prominentną rolę w konsumpcji i pośredniczeniu obrotem bursztynu zajęły także społeczności kultury Protovillanova zasiedlające regiony Romanii, Toskanii oraz Lacjum. Na południu Włoch na czoło pod względem recepcji bursztynu wysunęły się początkowo południowa Apulia i Wyspy Eolskie objęte kulturą Ausonio II, a jednocześnie zmalało znaczenie północnej Apulii pod tym względem. Razem rejony te tworzyły dobrze skomunikowaną sieć wymiany. Wydaje się jednak, że była ona krótkotrwała, gdyż w drugiej części późnej epoki brązu uległa rozrzedzeniu (pozostawiając jedynie zachodnią Wenecję Euganejską i północno-środkowe Lacjum jako znaczących użytkowników bursztynu), natomiast jej południowy odcinek rozpadł się (z wyjątkiem północnej Apulii i być może Sycylii). Po drugiej stronie Adriatyku kluczowym odbiorcą oraz węzłem redystrybucyjnym (a być może także centrum obróbki) bursztynu stała się północna Dalmacja i zatoka Kvarnerska, skąd ozdoby z tego surowca trafiały do sąsiednich prowincji. Nadmorska część Chorwacji pozostawała w relacji z przeciwległym brzegiem Adriatyku, co poskutkowało pojawieniem się podobnych stylów zdobniczych bursztynu. W Centralnych Bałkanach z kolei istotnym odbiorcą bursztynu stały się społeczności kultury Belegiš II-Gava w Wojwodinie, które prawdopodobnie utrzymywały kontakty ze zbliżonymi kulturowo prowincjami recepcji bursztynu w północnej Chorwacji oraz Słowenii, a może nawet wschodniej Bośni (region Glasinac).

W kwestii statusu bursztynu można wymienić szereg obserwacji. Już sama analiza typologiczna zabytków uświadomiła, że w zdecydowanej większości są to ozdoby w typie paciorków, zawieszek, guzków i, dużo rzadziej, rozdzielników. Bursztyn mógł być także stosowany w sposób niepozostawiający śladu w zapisie archeologicznym, np. jako kadzidło czy składnik pożywienia, ale są to hipotezy nadal wymagające potwierdzenia. Choć ozdoby bursztynowe pochodzą przede wszystkim z kontekstów funeralnych, w oparciu o dane antropologiczne jak i koncepcje dotyczące stroju w pradziejach można przypuszczać, że były nie tylko wyposażeniem pochówków, ale noszono je także za życia. Rozmieszczenie darów grobowych pozwala niekiedy zrekonstruować sposób zakładania i noszenia bursztynu: przede wszystkim tworzą z niego naszyjniki, a rzadziej bransolety, czasem wkomponowując w nie ozdoby z innych materiałów (np. szkła). Z Północnych Włoch oraz Słowenii znany jest zwyczaj nakładania perforowanych paciorków na trzonki szpil brązowych, którymi spinano szaty.

Na podstawie wyników analiz antropologicznych pochówków, udało się ustalić, że bursztyn prawie wyłącznie stanowił domenę osobników płci żeńskiej oraz dzieci (dziewczynek?). Najczęściej były to wystawnie ubrane w ozdoby kobiety w wieku młodzieńczym lub dorosłym, poza biżuterią nieposiadające przedmiotów uznawanych za wyznaczniki roli społecznej. Niemniej jednak, w kilku przypadkach można zaryzykować określenie tożsamości, jako kobiet pełniących funkcje związane z obrzędowością: kapłanek, bądź szamanek. Z całej strefy nadadriatyckiej znanych jest zaledwie kilka pochówków mężczyzn wyposażonych w ozdoby bursztynowe. Co interesujące, wiele z nich kompozycją inwentarza grobowego przypomina pochówki kobiet, i tylko markery antropologiczne są w stanie odróżnić je od tych ostatnich. Dwa męskie pochówki z bursztynem zawierają elementy zwyczajowo kojarzone z wojną i władzą polityczną – mieczami brązowymi – przez co mogą odzwierciedlać szczególną apropriację wartości przypisywanych bursztynowi. Przeliczenie liczby grobów wyposażonych w bursztyn przez ogólną liczbę pochówków na cmentarzyskach pozwoliło ustalić, że bursztyn był darem grobowym używanym raczej rzadko, przeważnie w stosunku do niewielkich grup społecznych cechujących się bogatszym i rozmaitszym inwentarzem (zwłaszcza w późniejszych stadiach epoki brązu). Przez to można potwierdzić tradycyjnie przyjmowaną tezę o bursztynie, jako atrybucie osób o wysokiej pozycji w hierarchii społecznej.

Bursztynowe paciorki i zawieszki, poza aspektem wizualnym – dekoracyjnym, zapewne miał także znaczenie symboliczne: nie tylko, jako emblematy rangi społecznej czy wyznaczniki bogactwa, ale elementy magiczne – amulety bądź talizmany chroniący przed złem, nieszczęściem itp., lub dewocjonalia pozwalające określić przynależność danej osoby do pewnej religii, np. rozpowszechnionego w młodszej i późnej epoce brązu na terenach Europy kultu solarnego. Bursztyn niekiedy był deponowany jako składnik skarbów ofiarowanych w różnych intencjach podczas wydarzeń z udziałem całych grup społecznych. Wśród skarbów z bursztynem można wyróżnić kilka mających najprawdopodobniej wymiar religijny, z racji obecności innych symboli kojarzonych z kultem solarnym, np. metalowych tarcz ornamentowanych motywami koła, krzyża i słońca.

Bursztyn znalazł popyt wśród niektórych społeczności strefy nadadriatyckiej, które z kolei wpisały go w swoją kulturę. Proces ten można tłumaczyć w oparciu o koncepcję „semiofora” autorstwa K. Pomiana, przy jednoczesnym zastosowaniu modelu bazującego na teorii informacji, opracowanemu przez P. Jacksona. Adaptacja modelu do realiów strefy nadadriatyckiej doby epoki brązu daje możliwość śledzenia kilku różnych sposobów apropriacji bursztynu, które cechują poszczególne prowincje. Przede wszystkim różnią się one stopniem społecznej akceptacji bursztynu: od odosobnionych przypadków użycia przez jednostki, aż po adopcję przez całe grupy społeczne. Poza tym apropriacja bursztynu przebiegała zawsze według pewnych stałych trajektorii, które zaczynały się w momencie zaznajomienia pojedynczych przedstawicieli danej społeczności z bursztynem, za czym szło odrzucenie lub bardzo ograniczone zastosowanie bursztynu, lub, po okresie adaptacji i standaryzacji znaczenia, przyjęcie w kanon kultury. Po pewnym okresie bursztyn z reguły tracił swój status i aby go odzyskać musiał ponownie przejść przez cały wyżej opisany cykl.

Bursztyn, choć nie używany powszechnie w całej badanej strefie, mógł służyć jako towar w handlu innymi surowcami. Najczęściej wskazuje się tu na miedź pochodzącą ze złóż południowo-alpejskich, jako najbardziej prawdopodobny ekwiwalent bursztynu. Nowe analizy metaloznawcze pokazały, że złoża południowo-alpejskie począwszy od środkowej epoki brązu

stały się głównym źródłem miedzi wykorzystywanym przez metalurgów w północnych Niemiec i Skandynawii. Zbiegło się to w czasie z rozwojem kultury Palafitte-Terramare oraz intensyfikacją importu bursztynu na tereny Północnych Włoch. Istnieją przesłanki, że obecność znacznych ilości bursztynu w innych kluczowych prowincjach, z reguły położonych w północnej części strefy nadadriatyckiej, powinna być tłumaczona wzrostem ich znaczenia gospodarczego spowodowanego dostępem do strategicznych surowców: soli morskiej w przypadku Istrii, a później Dalmacji i Kvarneru, czy cyny w odniesieniu do Zachodniej Serbii. Materiały te prawdopodobnie sprawiły, że omawiane regiony zostały objęte dalekosiężną siecią wymiany, dzięki której bursztyn bałtycki mógł docierać tak daleko na południe. Głównymi partnerami handlowymi w tym procesie były społeczności środkowej i północnej Europy również wykazujące popyt na brąz i bursztyn. We wczesnej epoce brązu była to przede wszystkim kultura unietycka, w środkowej – mogiłowa, a w młodszej i późnej – półpopielnicowych.

Poza wykorzystaniem bursztynu na własne potrzeby, społeczności strefy nadadriatyckiej uczestniczyły też w jego translokacji dalej na południe, do Grecji. We wczesnej epoce brązu napływ bursztynu bałtyckiego do Egei odbywał się najpewniej poprzez Sycylię, co poskutkowało zetknięciem się lokalnych społeczności z tym surowcem. W tym czasie korzystały one z niego w bardzo ograniczonym zakresie. Kontakty z kulturą mykeńską są poświadczone obecnością na wspomnianej wyspie ceramiki i kilku innych przedmiotów o egejskiej proveniencji. Kontakty te zintensyfikowały się w środkowej epoce brązu, z czasem jednak funkcja pośrednika w wymianie bursztynem zaczęła być przejmowana przez rejon Apulii. W tym samym czasie, tj. środkowej i młodszej epoce brązu, bursztyn mógł też trafiać do Grecji za pośrednictwem społeczności z Centralnych Bałkanów, co dokumentuje obecność brązów pochodzenia mykeńskiego na stanowiskach albańskich, północno-macedońskich oraz kosowskich. Zbiega się to w czasie z ekspansją wpływów kultury mykeńskiej, a także konsumpcji bursztynu, w kierunku północnym, w stronę Epiru, Tesalii i Macedonii. U schyłku kultury mykeńskiej społeczności italskie przyjęły bardziej aktywną postawę w aranżowaniu kontaktów z Grecją. Jest prawdopodobne, że w tej fazie nawet Północne Włochy wdały się w bezpośrednie interakcje z Egeą, umożliwiając dalszy napływ bursztynu na południe. Etap ten zapowiada dużo bardziej prominentną rolę w obróbce i cyrkulacji bursztynu, jaką miały przejąć społeczeństwa italskie i bałkańskie w epoce żelaza.